

Kamil insan obrazının Abayın bədii-fəlsəfi yaradıcılığında əksi

Nizami Məmmədov
(TAGISOY)
filologiya elmləri doktoru,
professor.

Abay yaradıcılığının başlıca mahiyyətini dərindən dərk etməkdən ötrü ilk növbədə böyük mütəfəkkirin “kamil şəxsiyyət” konsepsiyasını dərindən öyrənməyə ehtiyac vardır. Əlbəttə, bu konsepsiyayı dini-fəlsəfi, sosioloji, ictimai, ədəbi, psixoloji, etik, estetik mövqelərdən dəyərləndirmək olar. Qazaxıstanın birinci prezidenti Nursultan Nazarbayevin irəli sürdüyü “İntellektual millət-2020” konsepsiyası da məhz Abayın “kamil şəxsiyyət” təliminin dayaqlarına söykənir. Buna görə də “kamil şəxsiyyət” konsepsiyası həm də mənəviyyat elmi, dini-fəlsəfi mövqelərdən izah oluna bilər. Belə ki, Abay vicdan, mənəviyyat, insanlıq, bəşəriyyət kimi kateqoriyaları sosial-siyasi diskurs baxımından izah etməyə üstünlük verirdi. Abayı həyatı boyu xüsusi olaraq günahsız həyat tərzi, fani dünya xoşbəxtliyi, ayrı-ayrı fərdlərin xoşbəxtliyi məsələsi maraqlandırır. Abay düşüncəsində “kamil şəxsiyyət” dini-fəlsəfi kontekstdən sosial-siyasi, bəşəriyyət üz tutmaqla həm də estetik və mədəni xarakter əldə edir. Abay konsepsiyasında “kamil şəxsiyyət” öz ölkəsinin gələcəyi və onun inkişafı uğrunda çalışmaqla “estetik xidmət”lə məşğul olmaqla estetik kateqoriya mərtəbəsinə yüksəlir. Bütün bunları Abay öz həyat və yaradıcılığı nümunəsində parlaq şəkildə sübut etmişdir. Onun yanaşmasına görə insanın şəxsiyyət kimi formalaşdığı prosesdə (mənavi, dini, sosial, fəlsəfi, etik, dünyagörüşü, siyasi, estetik, pedaqoji, psixoloji, yuridik və s.) bütün fəaliyyəti “xidmət estetikası”nı nəzərdə tutmalıdır. Başqa sözlə desək, “kamil şəxsiyyət” nəinki bunu həyatı dərk etməklə nəzəri planda, həm də praktikada gördüyü işlə sübut etməlidir. Hədislərdən birində deyildi ki, “İnsanlara xeyirxahlıq gətirən ən yaxşı adamdır” baxışını Abay daim ön plana çəkib cəmiyyətdə xeyir işləri yarananları təbliğ edirdi.

Abayın “kamil şəxsiyyət” konsepsiyasında “Elm”ə xüsusi ilə böyük diqqət yetirilirdi. Elmə nəzər salarkən o, Elmi ən mühüm mövqedə qoyurdu. Eyni zamanda “kamil şəxsiyyətin” üç mühüm keyfiyyətindən bəhs etdikdə Abay ağılı, təfəkkürü, intellekti daha yüksək dəyərləndirirdi. Çünki böyük mütəfəkkirin düşüncəsində təfəkkür elmin sinonimi kimi nəzərdən keçirilirdi. O, əsərlərində dəfələrlə sübut etməyə çalışmışdır ki, təfəkkürsüz elm, elmsiz təfəkkür yoxdur. Onlar bir-birini zənginləşdirməklə, həm də bir-birinin yüksəlməsinə səbəb olur. “Öyrənməmiş danışma” şeiri bu baxımdan nümunə kimi göstərilə bilər:

Göründüyü kimi, Abay burada Yusif Balasaqunlu, Nizami Gəncəvi, Nəsirəddin Tusi, Abasqulu Ağa Bakıxanov kimi mütəfəkkirlərin yolu ilə getməklə insanın neqativ keyfiyyətlərdən azad olub, ağılın, zəhmətin, xoşqılığın, təvazönün və yaxşılığın “beş yaxın dost” olduğunu təlqin edir.

Abay elmi üç yerə bölür: bəşəri elmlər, Allah haqqında elm və təbiətşünaslıq elmləri. “Məlumdur ki, Elm Gözəgörünməzin çoxsaylı sifətlərindən, görkəmlərindən biridir. Buna görə də Elmə sevgi – bəşəriyyət göstəricisi, təvazökarlıqdır”. Odur ki, Abay insanların həyatında elmin dəyərini yüksəltməklə insanları elmə can atmağa daha çox səsləyir. Elə bunun nəticəsində Abaya görə hər bir insanın düşüncəsində elmin üç tərəfləri cəmləşməlidir. Çünki insan yalnız bəşəri elmlərin öyrənilməsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Onda Allahla bağlı elmə, təbiətşünaslıq elminə də böyük məhəbbət olmalıdır. Abayın yaradıcılığında mühüm yer tutan “Əqliyyət” (yaxud “Qara sözlər”də) bununla bağlı xeyli nümunələrə rast gəlirik. Buna görə də biz Abayın “Əqliyyət”lərində az qala peyğəmbərimizin hədisləri ilə səsleşən məqamları görürük. “Əqliyyət”nin “Otuz səkkizinci söz”ündə oxuyuruq: “Ta qədimdən “elm” anlayışı mövcuddur. İnsanların gözündə elm qeyri-adi və mücərrəd bir şey deyil, bəşəriyyətin səadəti üçün mövcud olandır... İnsanın elmə münasibətinin təmizliyi də haradasa bu yerdə yaranır ki, bunun özünü də insanın Allaha münasibətini göstərir. Çünki elm ilahinin qüdrətinin təzahür formalarından, onun keyfiyyətlərindən biridir.

Elmə var dövlət, şöhrət və hörmət naminə gedən şəxs heç vaxt onun mahiyyətini dərk edə bilməz..., qazanc güdən kəs insanlığını itirir. Və əksinə, var-dövlət də, şan-şöhrət də, hörmət də gərgin əməyin nəticəsi kimi gələndə insan güclü olur...

... mənim sözlərim namusla dostluq edən, haqqı sevmən və həqiqəti bilmək istəyənlərə ünvanlanıb.

...Allahın adları onun gözəl təzahür formalarının adlarıdır...

Həyat kainatda, kainat isə Allahda mövcuddur. Allah isə Məhəmməd əleyhüssalamın hədislərindəki kimi, özünün şəxsiz əsas təzahürlərində və doxsan doqquz keyfiyyətində təzahür edir.

...Elm insanlara söz vasitəsi ilə çatdırılır, söz isə səs və ya işarələrlə. Allahın aşağıdakı üç keyfiyyəti buna əsaslanır: Nitq, Görmə və Əşitmə.

Allahın yaratdığı bu dünyada öz ağılına, iradəsinə, bədəninin gücünə söykənən insan görəndə, onun həyat uğrunda mübarizəsini, yorulmazlığını görəndə nədənsə Allah-təala haqqında insana bənzəyən bir varlıq kimi düşünürsən.

...elmlər insanların inkişafının, xalqların tərəqqi yolunun, insanların Allahı, təbiəti və özlərini dərk etmək yolunu təcəssüm etdirirlər” (Tərc. H.Orucov).

Gördüyümüz kimi, Abay elmə can atan insanları daim insanlığın fəvqində qoyur. Əsil alimləri o, insanların yaratdığı nüvəsi kimi görür. Onun fikrincə, məhz ağılı, təfəkkürü işlək insanların köməyi ilə dünyada hər şey öz qaydasını, səliqə-sahmanını əldə edir.

Abayın dedikləri üzərində düşünərkən görünür ki, böyük filolosof ağılı soyuğa, işıqlıya və ziyalıya bölməklə ağılın insan cəmiyyətindəki xeyir və zərərindən danışır. Bunu biz şairin konseptual proqramlı “İnternatda oxuyurlar” (“İnternatta okın jur”) şeirində təhsillin, pedaqogika və tərbiyənin fəlsəfi məsələlərinin qabarılmasında da görürük. Bu şeirdə qazax cəmiyyətinin həqiqətləri əks olunsada da, əslində bütün bəşəriyyət üçün ümumi olan problem ortaya qoyulmuşdur. Burada Abayın yanaşmasında başlıca məqsəd insan təfəkkürünün, qəlbinin, əxlaqının kamilləşməsi məqsədi ilə “Öz xeyrin haqda yox, bəşəriyyət haqda düşün” (“Payda oylama, ar oyla”) böyük müdrikin konsepsiyası olaraq səslənir. Burada Abay sanki elmə aparın innovasiya yolu göstərməklə, hər elmi-texniki tərəqqinin və inkişafın nüvəsində dayanan əxlaq və mənəviyyatı ön plana çəkir.

Abay həm də hesab edirdi ki, elm insan cəmiyyətinə xidmət etməlidir, bəşəriyyətin süurunu komilləşdirməlidir. Elm bir insanın, yaxud bir dövlətin digər insanlar, yaxud digər dövlətlər üzərində heqemonluq alətinə çevrilməməlidir. Elm və elmi-texniki tərəqqi yaradıcılıq motivasiyasını əldə rəhbər tutmalıdır. Dərindən düşündükdə belə görmək olur ki, Abayın elm haqqında düşüncəsi və konsepsiyası çağdaş dövrdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Abay elmə belə yüksək dəyər verməklə yanaşı, mənəvi-dik məsələləri də diqqətdən kənarda qoymurdu. 1882-ci ildə qələmə aldığı ən yaxşı əsərlərində insanların hər gün, ya hər həftə nə etmələri ilə bağlı özlərinin özlərinə hesabat vermələrini zəruri hesab edirdi. 1890-cı ildən başlayaraq 1898-ci ildə qədər o, öz fikirlərini nəsr şəklində yazmışdı ki, sonra bu fikirlər 45 nəsihət, yaxud fəlsəfi traktat kimi “Qara sözlər”, yaxud “Əqliyyət” şəklində ortaya gəlmişdi.

Abayın nəinki “Əqliyyət”ində, həm də zəngin poetik yaradıcılığında insanlardakı qeybət, yalan, məkr, riyakarlıq, tənbellik, israfçılıq və s. tənqid atəşinə tutulurdu. Bunun təsdiqini biz “Mən şeir yazmıram ki, əylənsinlər nadanlar” nümunəsində də görürük:

Mən şeir yazmıram ki, əylənsinlər nadanlar,
Yalan əfsanələrlə tovlamaram başları.
Şairin özü kimi hələ cavan adamlar –
Mənim şeirlərimdən bir şey öyrənsin bəri.
Dayazlar, müştəbəhlər yox, başa düşməz kimi,
Həssas ürəklər üçün oxuyuram nəğməni.
Nə saç yere dəyən ifritə, nə əjdaha,
Nə islam məddahları ucatmadı nəğməmi.
Mən ki, məlum şeirlər vermərəm hər qocaya,
Sözümle korlamıram neçə yeniyetməni.
Sizə yoxsul görünsə danışdıqlarım əgər,
Sonradan üzə çıxar ondakı həqiqətlər.
Varlı balaları acgöz, tamahkar olur;
Uzaq gözənsən yaxşıdır əyyaş, kefcil adamdan

(Tərc. A.Əlizadə).

Abay cəmiyyətə, xüsusən uşaqlara, gənclərə həyatda öz yerindən danışmaqla, həm də onların özünün necə olmasını əsərlərinin köməyi ilə aşılrayır, öz bilik və bacarıqlarını xalqın avamlıqdan oyanmasına və hüquqları uğrunda mübarizəyə səsləyirdi.

Bununla Abay kamil şəxsiyyət konsepsiyasına yiyələnməyi ön plana çəkirdi. Onu da qeyd etməliyik ki, böyük mütəfəkkirin kamil insan konsepsiyası özünün başlanğıcı üç mənbədən-şifahi xalq yaradıcılığından, Şərq və türk poeziyasından və nəhayət, rus və Avropa ədəbiyyatından götürmüşdü. Böyük şairin milliməntal düşüncədən qidalanması onu dünya çapında məşhurlaşdırmaqla, həm də əsərlərinin türk xalqlarının – Azərbaycan, özbək, tatar, qırğız, türk, qaraqalpaq və digərlərinin dillərinə çevrilməsini zəruri etdi.

Odur ki, Abay yaradıcılığı XX əsrin ortalarından başlayaraq, dünya xalqlarının dilində səsləndirilib, qazax xalqının milli dəyəri kimi qəbul edilməklə, bütün yer üzündə ayaq açır addımlamaqdadır. Bunu biz nəinki 1995-ci ildə YUNESKO xətti ilə Abayın anadan olmasının 150 illiyinin qeyd edilməsində, həm də 2020-ci ilin Abay ili elan olunub, onu anadan olmasının 175 illiyinin təntənələrlə nəinki Qazaxıstanda, həm də Azərbaycanda geniş şəkildə bayam edilməsində və bundan sonra da ediləcəyində görürük.

Abayı yalnız mədəniyyət, ədəbiyyat xadimi kimi görmək onun yaradıcı şəxsiyyətinə kölgə salmaq kimi dəyərləndirilə bilər. O, universal təfəkkürlü şəxsiyyət, böyük realist, ensiklopedik əhatəli filosof, psixoloq, estetik idi. Çünki Abayın ideyaları 175 il keçməsinə baxmayaraq, öz aktuallığını bütün dövrlər üçün qoruyub saxlamaqdadır. Qazaxıstan prezidenti Qasım Comərd Tokoyevin təbirincə desək, onun ideyaları hamı üçün mənəvi qida mənbəyi olmaqla millətin düşüncəsinin modernizasiyasında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Abay hər bir qazax övladını öz ölkəsinin vətəndaşı olmağa səsləyirdi. Odur ki, onun irsi müdrik vətənpərvərlik mənbəyidir. Buna görə də Abayın zəngin irsi qazax xalqının yeni keyfiyyətini formalaşdırmağa çağırır.

Qazaxıstanın birinci prezidenti Nursultan Nazarbayev böyük mütəfəkkir haqqında belə bir fikri söyləmişdi ki, “Abay nəinki, qazax xalqının mənəvi dünyasında ölçüyə gəlməz töhfələr vermiş dahi insandır. O, həm də qazax xalqının ölkə olması naminə müdrikcəsinə işləmiş, fəaliyyət göstərmişdir. Buna görə də Abay dünya səviyyəli müdriklər sırasında əvəzsiz şəxsiyyət olduğumu bütün yaradıcılığı, həyatı və fəaliyyəti ilə sübut etmişdir. Məhz bu keyfiyyətinə görə”.

Dünyada təhsilin və elmin inkişafına mühüm töhfələr vermiş universal təfəkkürlü lao-Si və Konfusi, Dos-toyevski və Tolstoy, Volter və Russo, Nizami Gəncəvi və Nəsirəddin Tusi, M.F.Axundzadə və Ə.Hüseynzadə kimi şəxsiyyətlər sırasında “kamil şəxsiyyət” konsepsiyasına sadıq olmaqla Abay adı daim ön cərgədə dayanmaqdadır